

ONDERWIJS EN MAATSCHAPPIJ ¹⁾

DOOR

J. BIERENS DE HAAN

De inrichting die wij heden ten doop dragen beoogt, zoals het prospectus mededeelt, niet in de eerste plaats vermeerdering van feitenkennis. „Waar het in werkelijkheid op aankomt (zo is daar te lezen) en wat wij willen nastreven is een geoefend, zuiver en open begrip, dat in staat stelt de feiten en gegevens op een bepaald gebied te overzien, te ordenen en te beheersen; het is dus het verbeteren van het instrument, dat voor het standhouden en slagen in het economische en sociale leven dagelijks door een ieder gehanteerd moet worden”. En elders: „Het organische verband van de uitingsvormen van het maatschappelijk leven, welke door economie, bedrijfswetenschap en recht vertegenwoordigd worden, zal geaccentueerd worden door het onderwijs in de sociologie, welke als overkoepeling van deze hoofdvakken tot een synthetisch begrip van onze tijd zal kunnen leiden”.

Het is hoog gegrepen. Misschien te hoog? Ik geloof het niet. Wat hiervan in de lesuren die ter beschikking staan verwerkelijkt zal kunnen worden, moet de ervaring leren. Maar waar het op aankomt is dit, dat hier een ideaal gesteld wordt, een richtsnoer gegeven, dat aanwijst in welke richting, in welke geest, het onderwijs gegeven zal moeten worden. En niet een willekeurig gesteld ideaal, maar een ideaal dat voortkomt uit de maatschappelijke ontwikkeling. De gedachte, hier uitgesproken, geeft uitdrukking aan de eis, die de ontwikkeling van het maatschappelijk leven stelt.

Een vorige eeuw, of het begin van onze eeuw, had deze eis van coördinatie, van synthetisch begrip van zijn tijd, van het zien van het bijzondere als deel van een algemeen, omvattend geheel, niet kunnen stellen. Omdat het leven toen gezien werd als te bestaan uit een groot aantal afzonderlijke, zelfstandige delen, die, buiten hun aanrakingsvlakken, slechts weinig of niets met elkaar te maken hadden. En het werd zo gezien, omdat het zo geleefd werd. Men had een economische sector, een juridische sector, een administratieve sector, psychologische

¹⁾ Rede gehouden bij de opening van de „Academie voor voortgezet economisch onderwijs” te Haarlem.

godsdienstige, wetenschappelijke, politieke sectoren, en vele andere: ook een sector voor het onderwijs, die, door traditie beheerst, maar weinig met alle andere te maken had. Behalve dat men in dit onderwijs ten slotte voor de praktijk van een dezer vele sectoren moest worden opgeleid.

Dit is thans wel geheel anders geworden; of bezig geheel anders te worden. Het maatschappelijk leven is bezig tot een geheel te groeien, waarvan de verschillende afzonderlijke sectoren bepaalde zijden, bepaalde aspecten vormen, die niet alleen elkaar beïnvloeden, doch die alle door het geheel, waartoe zij behoren, beïnvloed en beheerst worden. De sociale werkelijkheid is in toenemende mate interdependent geworden: alles is meer of min van elkaar afhankelijk. Economische, technische, sociale, psychologische, demografische, politieke factoren doen overal tezamen hun invloed gelden. Staat, economie, politiek, cultuur, internationale verhoudingen, zij doordringen elkaar en ontmoeten elkaar overal. En in het midden van dat alles staat de mens, met zijn psychische reacties, en de massa met haar macht. Het spreekt van zelf dat ook het onderwijs de invloed daarvan ondergaat. Ook hier komt dit groeiende bewustzijn van samenhang tot uiting. Enerzijds: samenhang met de maatschappij, uit welke het onderwijs zijn stof, zijn feiten, begrippen en ideeën ontvangt, en voor welke het een jonge generatie moet opleiden. Een verandering in samenleving en cultuur moet dus ook betekenen een verandering in het onderwijs. Maar anderzijds zijn wij ook wel meer overtuigd van de samenhang in de geest en de ziel van de mens. De mens is ook niet in een aantal afzonderlijke sectoren verdeeld; hij is een geheel; zal hij opgeleid en opgevoed worden en zich tot karakter vormen, dan moeten deze opvoeding en opleiding zich tot de gehele mens richten. Een evenwichtige ontwikkeling is alleen mogelijk, als zij de gehele mens omvat. En het is deze gehele mens — gedreven door allerlei motieven, rationele en irrationele — die zich richt op de samenleving, en die, omgekeerd, door de samenleving beïnvloed, gevormd en beheerst wordt.

Over dit laatste — de invloed van de samenleving op de mens — zou ik, in verband met het onderwijs, enige opmerkingen willen maken.

Een van de belangrijkste taken van het onderwijs is zeker wel: de mens te leren zelfstandig te denken, en hem bewust te maken van de wereld in welke hij leeft en zal werken. Het denken, en meer algemeen: het bewustzijn, lijkt wel onze meest persoonlijke, individuele functie. Vorige eeuwen gingen als vanzelfsprekend van deze opvatting uit: het denken — voor zover het juist is — wordt beheerst door de rede, en de rede bepaalt uit eigen wetmatigheid de juistheid van het denken. De rede openbaart zich in de enkeling, en het redelijk denken vindt dus zijn

grond in de individu. Ook in zijn handelen wordt de mens door zijn rede geleid; mits hij natuurlijk vrij is om te handelen zoals de rede dit hem voorschrijft. Dit leidt tot de eis van zo groot mogelijke individuele vrijheid. Hieruit zal vanzelf de meest redelijke samenleving voortkomen, in welke het algemeen belang automatisch verzekerd is. Uit vrije, zelfstandige, autonome individuen is deze samenleving opgebouwd.

Deze opvattingen pasten in een maatschappij, waar ruimte is voor het individuele handelen; die, pas ontgroeid aan de banden van feodaliteit en gildewezen, alleen door individuele activiteit en individueel inzicht, door ontdekking en uitvinding, door wagen en ondernemen, moest verder komen, zonder dat de coördinatie van dit alles nog een vraagstuk vormde en aan het tegen elkaar afwegen van verschillende belangen behoefde gedacht te worden. Hier was ruimte voor individuele ontplooiing op ieder gebied; maar deze individuele activiteit werd nog in sterke mate gedragen en gericht door traditie en door een door de kerk gedragen moraal, door algemene coden van behoren.

De industriële ontwikkeling der vorige eeuw bracht in deze opvatting verandering, doordat zij de maatschappelijke werkelijkheid veranderde. Voor de groeiende massa van het industriële proletariaat had de formele vrijheid geen betekenis, omdat zij praktisch afhankelijk, onvrij was. Vanuit de situatie van deze groepen kwam Marx tot de overtuiging, dat het niet het bewustzijn is dat het maatschappelijk zijn bepaalt, maar omgekeerd het maatschappelijk zijn, de maatschappelijke situatie, die het bewustzijn bepaalt. Deze maatschappelijke situatie zou dan weer bepaald worden door de productiemethode, door de techniek van het economische leven.

Wij kunnen de overdrijving en de eenzijdigheid in deze theorie ter zijde laten, en het belang erkennen van het inzicht, dat de maatschappelijke situatie in welke men leeft en werkt van overwegende invloed is op het bewustzijn. Dit is in sterkere mate het geval naarmate deze situatie meer bepaald is, enger grenzen stelt aan het leven, het gehele leven beheerst, en bovendien een grote groep omvat. Dit betekent dus dat de wijze van denken, in het algemeen: van het bewustzijn, haar grond vindt niet alleen in de, zich in de individu openbarende rede, maar ook, en dikwijls in de eerste plaats, in de maatschappij waarvan de mens deel is.

Dit geldt, meer of min, voor iedere levenssituatie — natuurlijk: in het algemeen. De situatie beïnvloedt het leven, en de een wordt sterker door deze invloed gevormd dan een ander, in wiens leven andere, persoonlijke, factoren meer invloed hebben. Maar over het algemeen heeft een boer een wijze van denken en een levensbeschouwing, die

anders is dan die van de stedeling, een industrieel arbeider een andere dan een journalist, iemand uit deze tijd een andere dan zijn grootvader in de vorige eeuw.

In het algemeen: wij worden op zijn minst: beïnvloed, sterker: beheerst en bepaald door onze omgeving. Dit komt hierdoor. Ons denken is geen abstract denken, maar een concreet denken; wij denken over bepaalde dingen, over bepaalde belangen waarbij wij betrokken zijn, over bepaalde verhoudingen en toestanden; wij vragen ons af hoe dit zo komt, en hoe wij dat kunnen bereiken. Wij gaan, over concrete dingen denkend, uit van onze ervaring. Enerzijds van een ervaring van dingen en feiten; omtrent de werktuigen en middelen die wij iedere dag gebruiken, het verkeer, de treinenloop of de school, omtrent politieke en economische kwesties en ontelbare andere dingen en feiten. Anderzijds gaan wij uit van een ervaring omtrent een zekere orde, zekere verbanden, een zeker behoren. Alle feiten en dingen die wij ervaren, komen voor in een bepaalde orde. Over de middelen die wij behoeven kunnen wij beschikken, op zekere vaststaande voorwaarden. Het handelen wordt beheerst door bepaalde zeden, gewoonten, normen. Scholen, kantoren, treinen, politie en waterleiding, en wat ook: het functioneert alles met een zekere orde. Het is alles vervat in de maatschappelijke orde, waarvan het ook zelf een deel uitmaakt. Hapert deze orde, dan haperen alle bijzondere instellingen, waarop wij in ons dagelijks leven rekenen. Wij gaan dus, bij al ons handelen en al onze plannen, uit van een bepaalde rechtsorde, een bepaalde economische orde, van te verwachten psychische reacties van de verschillende personen met wie wij te maken hebben; van de geldende regels van moraal en fatsoen; van een complex van toekomstverwachtingen, gebaseerd op de geldende maatschappelijke orde. Wij kennen dit alles uit onze ervaring; en het is deze ervaring, waarop ons denken berust, waarvan het, onbewust, steeds uitgaat. Denken houdt bijna steeds verband met handelen en met de situatie waarin geleefd en gehandeld wordt. Het is steeds mede een reactie op deze situatie. Wij gaan bij ons denken en handelen uit van veronderstellingen omtrent de maatschappelijke orde, veronderstellingen, die wij ons niet bewust zijn, omdat zij de grondslag van ons bewustzijn vormen.

Een concreet voorbeeld. Hierheen komend, zijn wij van de vanzelfsprekende veronderstelling uitgegaan dat wij, wanneer we ons aan de regels van de weg hielden, ons veilig konden bewegen temidden van een geordend verkeer; dat wij onderweg niet door rovers' zouden worden aangevallen en niet aan een bombardement zouden blootstaan. Wij hebben er verder op gerekend, dat deze samenkomst hier, evenals alle

andere samenkomsten, door zekere algemene regels van fatsoen en conventie zou beheerst zijn, die de verhoudingen tussen de mensen regelen.

Meer in het algemeen: ons leven van iedere dag — de arbeid in de onderneming en op kantoor, in het bestuur van het rijk en gemeente of op de scholen — het verkeer op straat, in treinen en auto's — de sociale omgang — het leven thuis met alle zorgen van de huisvrouw en de verhouding tussen de gezinsleden — dit alles berust op de werkelijkheid van een maatschappelijke orde, die het gehele leven draagt: op een complex van maatschappelijke zekerheden, regelingen, tradities, conventies, meningen, overtuigingen, gewoonten, gestabiliseerde verhoudingen; tezamen met alle materiële middelen.

Een maatschappelijke orde die ons gehele leven draagt: deze is verondersteld in al ons handelen, in ons denken, in ons gehele bewustzijn. Wij denken niet bewust over de maatschappelijke orde, zij vormt de grondslag van denken en bewustzijn. Op twee wijzen. In de eerste plaats door het feit dat het onoverzichtelijke, onbeheersbare complex van verhoudingen tussen mensen, dat de samenleving vormt, dank zij deze orde, in het algemeen „van zelf” gaat. Wij kunnen bij ons handelen uitgaan van een zekere orde der dingen, van zekere verwachtingen omtrent het functioneren van het maatschappelijk apparaat en van reacties der mensen. Wat dat betekent is ons duidelijk geworden in de laatste jaren der bezetting, toen alles er niet meer, of beperkt, was. En in de tweede plaats — en dit is de grond van het zo juist genoemde feit dat de samenleving „van zelf” gaat en niet telkens weer en in ieder opzicht bewust georganiseerd behoeft te worden — wordt ons individueel handelen en ons denken, ons hele leven, door deze orde mede gericht. Zij houdt vaste maatstaven in, die richting geven, waarnaar wij ons hebben te gedragen; zij biedt bepaalde mogelijkheden, bepaalde middelen, waardoor de bereikbare doeleinden veelal mede zijn bepaald. Zij is de maatschappelijke controle op het individuele handelen, Zij dringt tot een zekere mate van conformiteit met anderen in doeleinden en handelen, in uiterlijk leven en vandaar vanzelf in innerlijke ervaring en motieven. Zij vormt een kader voor het individuele handelen en denken, vormt banen waarlangs wij ons kunnen bewegen. Wat natuurlijk wel de volstreekte vrijheid en willekeur, de spontaniteit en het individualisme beperkt, maar anderzijds pas de mogelijkheid schept om te handelen, om bepaalde doeleinden te bereiken, om samen te werken in een samenleving. Het is dit element van gemeenschappelijke maatstaven, van gezamenlijke orde, dat samenleving mogelijk maakt. Het is de voorwaarde om chaos te voorkomen. Zonder deze maatschappelijke orde

zouden wij alles telkens weer van de grond af moeten opbouwen en uitdenken. Waarmede wij niet ver zouden komen. Wij zouden niet alleen weinig kunnen doen, maar ook ons denken zou terstond op tal van onzekerheden stuiten. En van samenleving zou geen sprake zijn.

Wij kunnen onze eigen gang gaan — voorzover wij een eigen gang hebben — omdat alle verhoudingen der samenleving door deze maatschappelijke orde geregeld zijn, beheerst worden. Zij worden dit, omdat — en voor zo ver — iedereen evenzo op deze orde vertrouwt en haar aanvaardt. En iedereen doet dit in de eerste plaats, omdat deze orde hem als een bovenpersoonlijke macht is opgelegd als iets, wat nu eenmaal, onafhankelijk van hem zelf, geldt en waaraan men zich „van zelf” onderwerpt; en in de tweede plaats omdat zijn eigen levenszekerheid en de eigen levensbelangen in het algemeen het meest gediend zijn door haar te aanvaarden. En tenslotte, en vooral, omdat wij, als enkeling en als samenleving, zekerheden in het leven behoeven, die ons handelen richten en het „samen” der samenleving verzekeren; zekerheden die wij alleen vinden in deze, overgeleverde, vaststaande maatschappelijke orde: de orde van de groep en van de groepen, in welke wij leven.

Ons gehele leven — het maatschappelijke, maar ook het persoonlijke leven — is dus nauw met deze maatschappelijke orde vervlochten: ons handelen, onze moraal, onze toekomstverwachtingen, ons denken, talrijke psychische elementen en in menig opzicht ook het godsdienstig leven en het ontbreken daarvan, zij berusten in hun gelding en in hun actuele vormen, op de maatschappelijke orde zoals deze is. Komen al deze levensuitingen ook voort uit persoonlijke behoeften, uit innerlijke overtuiging en uit de noodzaak om in onze belangen te voorzien — de vorm die zij krijgen, de mogelijkheid om ze te verwerkelijken, wordt beïnvloed en bepaald door al die maatschappelijke omstandigheden, die tezamen de maatschappelijke orde vormen. Niet alleen het economische leven, maar ook de uitingen der cultuur, als moraal en wetenschap, zijn mede afhankelijk van de voorwaarden en vormen, welke de maatschappelijke orde schept. Er is een nauw verband tussen wat men (met een misschien wat al te vaag begrip) de orde van ons bewustzijn zou kunnen noemen: onze waarderingen, wijze van oordelen, denken, willen, de motieven van ons handelen, enerzijds, en de maatschappelijke orde anderzijds. De laatste is mede gevolg van en voorwaarde tot het eerste.

En hier is nu het gevaar van deze tijd, het crisiskarakter onzer samenleving gelegen: dat deze maatschappelijke orde onzeker is geworden. Uiteen te zetten hoe dit gekomen is, zou hier te ver voeren. Het hangt samen met twee elementen in de ontwikkeling: de ontzaglijke groei der bevolking, die in korte tijd de massale maatschappij deed ont-

staan, en de technische ontwikkeling, die niet alleen de industrie, maar ook het massale verkeer, de pers, radio en bioscoop, en de gemechaniseerde militaire gewelddmiddelen schiep. En dat in een tempo, dat ons bewustzijn niet kon bijhouden.

Stabiel is deze maatschappelijke orde nooit. Zij heeft een ander aspect voor verschillende groepen. Er zijn steeds groepen die haar, op bepaalde punten, niet dan noodgedwongen aanvaardden. Naarmate deze groepen van meer maatschappelijke betekenis worden, groeien ook de spanningen in de maatschappelijke orde. Ook wijzigen zich de maatschappelijke omstandigheden steeds: door technische ontwikkeling, door gebeurtenissen van economische of politieke betekenis. Ook dit veroorzaakt spanningen.

Onze opvattingen en gewoonten, de verhoudingen in de samenleving, onze kijk op de maatschappij, en alles wat mede de maatschappelijke orde vormt, steunt op ervaring en overlevering, is gegroeid in de loop der tijden. Dat wil zeggen: is gebaseerd op de maatschappelijke verhoudingen van gisteren en eergisteren, en nog langer terug. Dit alles is een levend bezit, dat zich steeds aanpast aan veranderde omstandigheden. Maar aanpassing is een geleidelijk proces. Wanneer de veranderingen zo snel gaan, dat wij tot aanpassing geen tijd hebben, komt er een lacune, verliezen onze maatstaven, onze opvattingen en gewoonten, het contact met de werkelijkheid, verliezen zij hun oriënterende betekenis. En wanneer bovendien de samenleving steeds ingewikkelder en minder overzichtelijk wordt, gaat het bewustzijn van verband en van algemene maatstaven nog meer verloren en wordt de neiging om alleen met eigen belangen, driften en inzichten rekening te houden versterkt.

Sinds de vorige eeuw hebben deze veranderingen in steeds sneller tempo en steeds groter omvang de sociale werkelijkheid gewijzigd en daardoor hebben zij de sociale orde steeds meer aan het wankelen gebracht. Zij hebben spanningen veroorzaakt, die mede leidden tot de oorlogen en revoluties van onze tijd. Welke oorlogen en revoluties weer de geldende maatschappelijke orde verder ondermijnden. Wat dit betekent hebben wij zelf even — en toen nog op beperkte schaal — kunnen ervaren tijdens de bezetting; ervaren wij thans voortdurend in de internationale verhoudingen. En uit talrijke symptomen, die wij met verontrusting op allerlei gebied opmerken, blijkt in hoe sterke mate op hoevele punten deze maatschappelijke orde onzeker is geworden.

Dit betekent, dat het vaste kader van de samenleving — datgene wat in vele opzichten handelen en denken richting geeft, moraal en fatsoen beheerst en wat de samenleving samenbindt, bezig is ons te ontvallen. En dat dus ook de enkeling deze grondslag voor zijn handelen

en denken, voor zijn moraal en zijn toekomst-verwachtingen, op verschillende punten verliest en reeds verloren heeft. In het persoonlijke uit zich dit op alle gebieden der moraal; ook in zwarte handel en corruptie. In groter omvang op het gebied van de politiek, van het bedrijfsleven, van de kerk, van de cultuur (b.v. de radio, het onderwijs), waar in allerlei opzichten onzekerheid heerst, omtrent organisatie, leiding, vrijheid, vernieuwing, enz. In nog groter omvang in de volstreckte onzekerheid, waarin alle Westeuropese landen, zowel in economisch als in politiek opzicht verkeren, en waarin eigenlijk de gehele wereld verkeert. Het komt tot uiting in een algemene onzekerheid, in verdeeldheid over vitale quaesties, in het ontbreken van leidende beginselen, in een vaak onder uiterlijk vertoon gecamoufleerde moedeloosheid en matheid, in de wil om met de minste inspanning op ordinaire wijze te genieten, in een skeptische, cynische en nihilistische levenshouding, in de onzekerheid van het gezag, in de strijd tussen dwang en vrijheid, en niet het minst in een toenemend radicalisme dat hier een vruchtbare bodem vindt.

Natuurlijk doen deze verschijnselen zich niet overal voor, en in ons volk over het algemeen minder dan bij sommige andere volken, die minder innerlijke weerstand hebben. In kringen, die nog leven uit een overgeleverde traditie en in een gevestigde orde, in veel mindere mate dan bij de massa, voor wie de waarden van traditie en orde verloren gingen. En wie leeft uit een eigen innerlijke overtuiging, uit een bewustzijn van werkelijke levenswaarden, wordt door deze chaos van verval en verandering vooral geraakt voorzover hij de wereld om zich heen beschouwt en zich de vraag aan hem opdringt, wat hier eigenlijk gaande is, en wat hier gedaan kan worden om deze ontwikkeling ten goede te keren.

En met deze vraag zijn wij teruggekeerd tot het onderwijs. Deze vragen moet ieder zich stellen die, op een leidende plaats, mede maatschappelijke verantwoordelijkheid draagt. In het bijzonder ieder die, betrokken bij het onderwijs, mede verantwoordelijkheid draagt voor de opleiding en de opvoeding van een jongere generatie. Deze vragen moet vooral de jongere generatie zelf stellen. Maar evenzeer gelden zij voor de oudere generatie, voor de vele soorten van volwassenen. Opvoeding van volwassenen, „adult education”, is niet minder nodig. Maar ook: niet minder moeilijk.

Wij kunnen niet een nieuwe maatschappelijke orde construeren. Deze moet groeien uit het gehele ingewikkelde, onoverzichtelijke complex van factoren, die tezamen de sociale werkelijkheid vormen. Wat wij wel kunnen doen, zijn twee dingen.

In de eerste plaats streven naar bewustzijn van wat er gebeurt; bewustzijn welke sociale krachten hier werkzaam zijn, en hoe de verhouding is tussen de mens en deze sociale werkelijkheid, die hem draagt en beheerst en bedreigt. Bewustzijn van deze sociale werkelijkheid, van de situatie waarin wij leven, van de wijze waarop deze het hele leven beïnvloedt, van de ontwikkeling die deze tijd beheerst — dit alles kan de enkeling helpen om zijn plaats in deze maatschappij te vinden en zijn arbeid te verrichten, en om daarmee tevens de meest mogelijke maatschappelijke — en persoonlijke — zekerheid te verkrijgen. Wij moeten trachten onze maatschappelijke horizon te verruimen, zodat daarbinnen niet alleen valt wat wij direct zien, wat direct met onze wensen en belangen te maken heeft, maar alles wat de werkelijkheid mede vormt en bepaalt. En binnen deze ruime horizon moeten wij streven naar een zo objectief mogelijke blik. Waar geen traditie en overgeleverde maatschappelijke orde de mens meer kunnen oriënteren in zijn handelen, denken en voelen, kan alleen een zich bewust worden der situatie hem een nieuwe oriëntering helpen vinden, En daardoor ook alleen kan hij zijn bescheiden deel bijdragen bij de ontwikkeling van de nieuwe maatschappelijke orde.

En — in de tweede plaats — dit bewustzijn van de maatschappelijke orde, en van haar betekenis in ons leven betekent tevens: bewustzijn van de grenzen van haar invloed en betekenis. Uit de maatschappelijke orde alleen kan de mens niet leven. Ja, deze maatschappelijke orde zelf kan niet uit zich zelf alleen leven. De opvatting dat maatschappelijke „feiten” de enige werkelijkheid zouden zijn en uit zichzelf leven en ontwikkeling zouden bepalen, is een eenzijdigheid die wel overwonnen is. De maatschappelijke orde kan er alleen zijn, wanneer zij ten slotte gedragen wordt door een bewustzijn van wat haar te boven gaat. Evenals de mens alleen als mens kan leven op grond van een bewustzijn van datgene, wat het belang van het ogenblik te boven gaat. Immers onze oordelen, onze beslissingen, berusten ten slotte op waarderingen, op een overtuiging omtrent datgene wat behoort, wat waardevol en wat van de hoogste waarde is. Onze oriëntering, onze richting, kunnen wij ten slotte alleen aan blijvende waarden ontleen.

Bewustzijn van deze waarden is dus noodzakelijk voor de samenleving; het bewustzijn van deze waarden en van de maatstaven, die wij aan deze, voor ons dagelijks leven, ontleen, vormt een essentieel element van de maatschappelijke orde.

Zo heeft het onderwijs, ten opzichte van de samenleving, naar het mij voorkomt, thans de volgende taak te vervullen.

In de eerste plaats moet het er naar streven de jonge generatie

bewust te maken omtrent de samenleving in het algemeen, en vooral omtrent de bijzondere situatie, waarin deze samenleving thans verkeert. Het moet begrip geven — en misschien meer nog: er toe leiden, dat men zich zelf dit begrip vormt — omtrent deze situatie, omtrent de krachten die daarin werken, mogelijkheden en gevaren, die er in besloten liggen; omtrent de betekenis van de samenleving en van de maatschappelijke orde voor ons persoonlijke leven. En omgekeerd: begrip van onze persoonlijke verantwoordelijkheid voor de samenleving; juist in deze situatie. De jonge mensen moeten in deze samenleving hun arbeid vinden en hun plaats; zij moeten zich in deze kunnen oriënteren, zij moeten hun oordelen kunnen vormen en kunnen handelen, niet alleen in hun eigen arbeid, maar ook als burger, als mede verantwoordelijk voor deze samenleving, voor de groepen waarvan zij deel uitmaken. Dit vereist: begrip te hebben van de factoren die deze samenleving beheersen en van het onderling verband tussen deze. Maar ook moet de mens zich als persoon kunnen ontwikkelen in deze samenleving; ook daarvoor is nodig, dat hij zich bewust is van de krachten, die in haar werken, ten goede en ten kwade. Hij zal nu eens tegen de stroom moeten ingaan, dan weer deze mede ten goede moeten trachten te leiden, of er geheel mede meegaan. Bewustzijn van deze krachten, van de structuur der samenleving, van het bijzondere karakter der huidige situatie, is daartoe nodig.

Dit betekent, dat het onderwijs ook steeds mede daarop gericht moet zijn. Niet alleen dat onderwijs, dat op de samenleving gericht is, de sociologie. Ook de speciale vakken, als economie en recht, sociale psychologie, en andere, moeten zich bewust zijn van deze gezamenlijke achtergrond, en daarin een gemeenschappelijke basis vinden. Want ieder van deze doet niet anders dan dezelfde samenleving van één zijde benaderen.

En in de tweede plaats moet het onderwijs duidelijk maken dat het gehele leven, zowel in zijn handelen als in zijn denken, in oordeelvorming en het nemen van beslissingen, ten slotte berust op de erkenning van zekere waarden, die wij als maatstaven in ons dagelijks leven toepassen. Het bewustzijn van verantwoordelijkheid voor ons directe werk en voor de groepen van welke wij deel zijn, berust op de erkenning van deze waarden. En dit bewustzijn van verantwoordelijkheid, van taak en roeping, moet het onderwijs wekken. In deze tijd, waarin ontbindende krachten zo fel woekeren, zozeer het leven, van enkeling en gemeenschap, dreigen te ondermijnen, is ontwikkeling van dit bewustzijn van waarden dubbel nodig. Ook de samenleving berust ten slotte hierop. Wij hebben ervaren, wat een maatschappij is, die dit bewustzijn van waarden mist.

Wij hebben de gevolgen er van aan lijf en ziel ondervonden, en ervaren er dagelijks de uitwerking van.

Op de vraag of dit laatste na-werking of begin van steeds voortgaande ontbinding is, wil ik hier niet ingaan. Naar mijn mening is het een typisch symptoom van een overgangsstadium, waarvan wij niet kunnen zeggen waarheen het zal leiden. Wel wil ik er nog op wijzen, dat deze waarden slechts in de praktijk kunnen gelden, wanneer er een maatschappelijke orde is, die hun vaste vormen verleent, die hen omzet tot maatstaven, op wier toepassing wij in het dagelijks leven kunnen vertrouwen. Wij moeten ons bewust zijn van deze waarden, en trachten ons begrip te vormen omtrent die maatschappelijke orde en haar krachten, waarin zij kunnen gelden; van de voorwaarden, waaraan deze orde zou moeten voldoen. Het streven naar bewustzijn van deze maatschappelijke orde, van de krachten die in haar werken, van de voorwaarden, waaraan zij zou moeten voldoen, is de taak der sociologie. Het bevorderen van het bewustzijn van deze waarden is in het bijzonder de taak van de wijsbegeerte — al moet dit bewustzijn ook de achtergrond vormen van het onderwijs in de verschillende andere vakken. Ook economie en recht zijn slechts mogelijk als deze waarden erkend worden, in een bepaalde maatschappelijke orde, die hieraan concrete vormen geeft.

En hun laatste grond vinden deze waarden, naar mijn overtuiging, alleen in die werkelijkheid, waarvan de godsdienst getuigt. Heen te wijzen naar deze andere, boven-tijdelijke, absolute werkelijkheid, als de werkelijkheid waarop leven en samenleving in laatste instantie berusten, waarin ons bewustzijn van waarden, van verantwoordelijkheid en roeping geworteld is, lijkt mij de taak te zijn die ten slotte de achtergrond van het onderwijs, in ruimste zin, moet vormen.